

Мақала туралы мәлімет / Содержание

«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ» жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы

Сборник материалов Международной научно-практической конференции молодых ученых «МОЛОДЕЖЬ И НАУКА: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»

The collection of materials from the International Scientific and Practical Conference of Young Scientists «YOUTH AND SCIENCE: PRESENT AND FUTURE»

Жинақ	IV, Атырау, 8/04/2026, 2026 ж.
ISBN	978-601-262-638-4
Секция	СЕКЦИЯ IV. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ / ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ Секция IV.II. Цифрлық технологиялар жағдайындағы құқықтық жүйені дамыту және құқық қолдану тәжірибесі / Развитие правовой системы и практика правоприменения в условиях цифровых технологий
Жинақтағы рет нөмірі	№ 045
Мазмұндағы беті	211
Жарияланған беттері	211-218
Автор(лар)	Аманова Гүлбану Нұрланқызы
Мақала атауы	ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ САҚТАЛУЫН БАҚЫЛДАУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ РӨЛІ
Мазмұндағы жазылуы	Аманова Г.Н., Алтынбасов Б.О. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ САҚТАЛУЫН БАҚЫЛДАУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ РӨЛІ

Ескерту: бет нөмірлері жинақтың соңындағы «МАЗМҰНЫ» бөліміндегі жарияланған беттерге сәйкес берілді.

«ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ САҚТАЛУЫН БАҚЫЛДАУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ РӨЛІ»

Аманова Гүлбану Нұрланқызы

kairat0509@mail.ru

«Құқықтану» білім бағдарламасының 1 курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к., профессор - Алтынбасов Б.О.

Мақалада қылмыстық іс жүргізу процесінде адам құқықтарының сақталуын бақылаудағы ұлттық құқық қорғау институттарының рөлі қарастырылады. Зерттеуде прокуратураның, сот жүйесінің, адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтының, адвокатураның және азаматтық қоғам институттарының қызметі талданады. Автор қылмыстық процесте адам құқықтарын қамтамасыз етудің қазіргі проблемаларын анықтайды және оларды шешу жолдарын ұсынады. Мақалада халықаралық стандарттардың ұлттық заңнамаға әсері, салыстырмалы құқықтық талдау және болашақ даму перспективалары қарастырылады.

Қазіргі заманғы демократиялық қоғамда қылмыстық сот ісін жүргізу саласында тұлғаның құқықтары мен еркіндіктерін қамтамасыз ету негізгі басымдық болып есептеледі. Тәуелсіздік алғалы бері Қазақстан Республикасы адам құқықтарын қорғау жүйесін тұрақты түрде жетілдіріп отырады. Қылмыстық процестің өзгешелігі – мұнда мемлекеттік биліктің кең ауқымды өкілеттіктері мен азаматтардың конституциялық кепілдіктері тікелей қайшылыққа түседі. Осындай жағдайда ұлттық құқық қорғау институттарының нәтижелі бақылау тетіктері ерекше маңызды рөл орындайды. Зерттеуде қылмыстық сот ісін жүргізудегі адам құқықтарын қамтамасыз етудегі мемлекеттік және қоғамдық институттардың іс-әрекеті, олардың өзара байланысы және дамуының қазіргі жағдайы сараланады.

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі дүниежүзілік құқықтық ойдың өрістеуінде үнемі басты орын алып отырады. Қылмыстық сот ісін жүргізу – мемлекеттік мәжбүрлеу іс-шараларының жүзеге асырылуымен байланысты ерекше саласы болғандықтан, мұнда тұлғаның құқықтарының сақталуы айрықша маңызға ие [1]. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы өзінің құқықтық жүйесін халықаралық нормативтерге сәйкестендіру жолында белсенді іс-қимылдар жасауда.

Қылмыстық іс жүргізудің қос жақты сипаты бар: бір жағынан, ол қоғамды қылмыстық әрекеттерден қорғауды қамтамасыз етуі қажет, екінші жағынан – процеске қатысушылардың заңды құқықтары мен мүдделерін сақтауы міндетті [2]. Бұл екі мақсаттың арасындағы теңгерімді табу және ұстау ұлттық құқық қорғау институттарының басты міндеті болып есептеледі.

Қазақстандық құқықтық жүйе посткеңестік кезеңде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1995 жылы қабылданған Конституция тұлғаның құқықтары мен еркіндіктерін жоғары құндылық ретінде бекітті [3]. Бұл конституциялық нормалар бүкіл құқықтық жүйенің, соның ішінде қылмыстық сот ісін жүргізудің дамуына іргетас болды.

Қылмыстық іс жүргізудегі тұлғаның құқықтарының теориялық іргетастары

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету теориясы дүниежүзілік құқықтық ғылымда кеңінен зерттелген. Қылмыстық процестік құқықтар жүйесі материалдық құқықтардың процестік кепілдіктері ретінде қарастырылады [4]. Бұл құқықтар жүйесі бірнеше топқа жіктеледі: жалпы процестік құқықтар (қорғану құқығы, жауап бермеу құқығы, шағым жасау құқығы), тергеу кезіндегі құқықтар, сот қарауындағы құқықтар.

Қылмыстық процестік заңнаманың өрістеуі тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету нормативтерінің үнемі жоғарылауымен сипатталады. Қазақстан Республикасының 2014 жылы қабылданған жаңа Қылмыстық-процестік кодексі осы үрдісті жалғастырды [5]. Кодекс жаңа процестік институттарды енгізді, тараптардың теңдігі қағидасын нығайтты, сот бақылауының аясын кеңейтті.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі қағидалары тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің теориялық және практикалық іргетасын құрайды. Заңдылық қағидасы барлық процестік іс-әрекеттердің заңға сәйкес жүргізілуін талап етеді [6]. Кінәсіздік презумпциясы айыпталушының құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды кепілі болып есептеледі. Қорғану құқығы әрбір күдіктіге және айыпталушыға кәсіби заңгерлік жәрдем алуға мүмкіндік ұсынады.

Прокуратура Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде айрықша орын алады. Прокуратураның қылмыстық іс жүргізудегі рөлі көп қырлы: ол мемлекеттік айыптауды қолдайды, сонымен қатар заңдылықты қадағалауды іске асырады [7]. Бұл екі функцияның үйлесімділігі прокурорлық іс-әрекеттің нәтижелілігін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңы прокуратураның өкілеттіктерін кең ауқымда белгілейді [8]. Прокурор тергеу кезінде заңдылықты қадағалауды іске асыра отырып, тергеу органдарының актілері мен іс-әрекеттерінің заңдылығын тексереді. Прокурордың қадағалау өкілеттіктері тергеу іс-әрекеттерінің заңдылығын тексеруді, процестік шешімдердің негізділігін бағалауды, күдіктілер мен айыпталушылардың құқықтарының сақталуын бақылауды қамтиды.

Прокурорлық қадағалаудың маңызды бағыттарының бірі – азаматтардың конституциялық құқықтарын шектейтін шаралардың заңдылығын қамтамасыз ету. Прокурор қамауға алуға, ұйқамаққа алуға санкция береді, тінту жүргізуге рұқсат береді [9]. Бұл өкілеттіктер прокурорға азаматтардың құқықтарының негізсіз шектелуінің алдын алуға мүмкіндік ұсынады.

Статистикалық деректер прокурорлық қадағалаудың нәтижелілігін растайды. Жыл сайын прокуратура органдары қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде мыңдаған заң бұзушылықтарды анықтайды және оларды жою жөнінде іс-шаралар қабылдайды. Прокурорлар тергеу органдарының заңсыз шешімдерін жояды, айыпталушылардың

құқықтары бұзылған қылмыстық істерді қайтарады, процестік мерзімдердің сақталуын қадағалайды.

Сот органдарының тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудегі рөлі. Сот билігі құқықтық мемлекеттің негізгі институты және тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің ең маңызды кепілі болып есептеледі. Қазақстан Республикасының Конституциясы сот билігінің тәуелсіздігін кепілдік етеді [3]. Соттың тәуелсіздігі әділ сот ісін жүргізудің басты шарты болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізуде соттың рөлі бірнеше аспектіде көрінеді. Біріншіден, сот тергеу кезінде азаматтардың құқықтарын шектейтін шаралар қолдануға санкция береді. ҚПК-ға сәйкес, қамауға алу, тінту, байланыс арналарын бақылау және басқа да процестік мәжбүрлеу шаралары тек сот шешімімен ғана қолданылуы мүмкін [5]. Бұл реттеу азаматтардың құқықтарының негізсіз шектелуінің алдын алуға бағытталған.

Екіншіден, сот талқылау кезінде тараптардың процестік құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді. Соттың төрағалық етуші рөлі – бұл тараптардың тең процестік мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, дәлелдемелердің жол берілгендігін бағалау, процестік нормалардың сақталуын қадағалау [10]. Сот айыпталушының соңғы сөз айту құқығын, қорғанушымен жеке кездесу құқығын, аудармашы қызметін пайдалану құқығын және басқа да процестік құқықтарды қамтамасыз етуі міндетті.

Үшіншіден, апелляциялық және кассациялық сатыдағы соттар төменгі соттардың шешімдерінің заңдылығын тексереді. Қайта қарау институты сот қателіктерін түзетуге және тұлғаның құқықтарының одан әрі қамтамасыз етілуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [11]. Жоғары сот инстанцияларының практикасы заңды қолданудың бірізділігін қамтамасыз етеді және төменгі соттар үшін бағдар болады.

Қазақстанда сот жүйесін реформалау үнемі жалғасуда. Соңғы жылдары сот төрелігінің ашықтығын арттыру, сот актілерін жариялау, соттардың материалдық-техникалық базасын жақсарту бойынша іс-шаралар қабылданды.

Тұлғаның құқықтары жөніндегі уәкілдің институты

Тұлғаның құқықтары жөніндегі уәкіл (омбудсмен) институты Қазақстанда салыстырмалы түрде жаңа, бірақ қарқынды дамып келе жатқан құқық қорғау тетігі болып табылады. Омбудсмен институтының негізгі мақсаты – мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттері мен шешімдері салдарынан бұзылған тұлғаның құқықтары мен еркіндіктерін қалпына келтіруге жәрдемдесу [12].

Омбудсменнің қылмыстық іс жүргізудегі іс-әрекеті бірнеше бағытты қамтиды. Біріншіден, омбудсмен азаматтардың құқық қорғау органдарының іс-әрекеттеріне қатысты шағымдарын қарайды. Егер күдікті немесе айыпталушы өзінің құқықтары бұзылды деп санаса, ол омбудсменге жүгіне алады. Омбудсмен тиісті тексеру жүргізіп, құқық бұзушылық анықталған жағдайда тиісті органдарға ұсыныс жасайды.

Екіншіден, омбудсмен қамауда ұсталған тұлғалардың жағдайын мониторингтеуді жүзеге асырады. Ол бас бостандығынан айыру орындарына, уақытша ұстау изоляторларына баруға құқылы, онда ұсталған тұлғалармен сөйлесе алады, олардың ұстау жағдайларын тексереді [13]. Бұл іс-әрекет азаптауды, қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе арнамысты қорлайтын қарым-қатынасты болдырмауға бағытталған.

Үшіншіден, омбудсмен заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлейді. Жыл сайын омбудсмен Парламентке және Президентке тұлғаның құқықтары жағдайы туралы есеп ұсынады. Бұл есептерде қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы жүйелік проблемалар көрсетіледі және оларды шешу жолдары ұсынылады.

Төртіншіден, омбудсмен тұлғаның құқықтары саласындағы халықаралық нормативтерді енгізуге ықпал етеді. Ол халықаралық ұйымдармен, шет елдердің омбудсмендерімен өзара іс-қимыл жасайды, озық тәжірибені зерделейді және Қазақстанда қолдануға ұсынады.

Омбудсмен институтының артықшылығы – оның тәуелсіздігі және қолжетімділігі. Азаматтар омбудсменге тегін жүгіне алады, ал омбудсмен өз іс-әрекетін басқа мемлекеттік

органдардан тәуелсіз жүзеге асырады. Алайда омбудсменнің ұсыныстары ұсынымдық сипатта болады, бұл кейде оның нәтижелілігін шектейді.

Адвокатураның қылмыстық іс жүргізудегі іс-әрекеті

Адвокатура қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің ең маңызды институттарының бірі болып табылады. Қорғанушы ретінде адвокат күдіктінің, айыпталушының заңды мүдделерін білдіреді және олардың процестік құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді [14].

ҚПК қорғанушының процестік құқықтарын кең ауқымда белгілейді. Қорғанушы тергеу іс-әрекеттеріне қатысуға, дәлелдемелер ұсынуға, өтініштер мен шағымдар беруге, сот талқылауына қатысуға құқылы [5]. Қорғанушының қатысуы бірқатар жағдайларда міндетті болып табылады: кәмелетке толмағандар, мүгедектер, қазақ немесе орыс тілін білмейтін тұлғалар, өлім жазасы қолданылуы мүмкін қылмыстар бойынша істер жағдайында.

Адвокаттың қылмыстық іс жүргізудегі рөлі тек айыптаудан қорғаумен шектелмейді. Адвокат сонымен қатар заңдылықты сақтауды қадағалайды, тергеу органдары мен соттың іс-әрекеттерінің процестік нормаларға сәйкестігін тексереді. Адвокат айыпталушының құқықтары бұзылған жағдайда шағым жасайды, дәлелдемелердің жол берілмейтіндігі туралы өтініштер береді, процестік бұзушылықтарды тіркейді.

Қазақстанда тегін заңды жәрдем жүйесі дамып келеді. Мемлекет әлеуметтік осал топтарға – кедей азаматтарға, мүгедектерге, зейнеткерлерге тегін заңды жәрдем көрсетуді қаржыландырады [15]. Бұл кепілдік кез келген тұлғаның өз құқықтарын қамтамасыз ету мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Адвокатураның дамуының қазіргі міндеттері – адвокаттардың біліктілігін арттыру, адвокаттық этика нормативтерін нығайту, тегін заңды жәрдем жүйесін кеңейту болып табылады. Адвокатура өзін-өзі басқару қағидаты бойынша ұйымдасады, бұл оның тәуелсіздігін қамтамасыз етеді.

Азаматтық қоғам институттарының рөлі. Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуде азаматтық қоғам институттары да маңызды рөл орындайды. Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ететін үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер, БАҚ құқық қорғау жүйесінің жұмысын бақылауға, қоғамдық пікірді қалыптастыруға, құқық бұзушылықтарды жариялауға ықпал етеді.

Үкіметтік емес ұйымдар бірқатар маңызды функцияларды орындайды. Олар азаматтарға заңды кеңес береді, құқықтары бұзылған тұлғаларға жәрдемдеседі, сот процестерін мониторингтейді, заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлейді. Кейбір ҮЕҰ бас бостандығынан айыру орындарын мониторингтеуді жүзеге асырады, қамауда ұсталған тұлғалардың құқықтарының сақталуын бақылайды.

БАҚ-тың рөлі де маңызды. Ашық сот талқылауы, сот шешімдерінің жариялануы, резонанстық істер туралы ақпарат беру қоғамдық бақылауды қамтамасыз етеді. БАҚ құқық қорғау жүйесіндегі проблемаларды көпшіліктің назарына жеткізеді, реформалар қажеттілігін негіздейді.

Қоғамдық бақылау кеңестері де қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуге үлес қосады. Бұл кеңестер мемлекеттік органдардың іс-әрекетін бақылайды, азаматтардың өтініштерін қарайды, ұсыныстар әзірлейді. Қоғамдық бақылау мемлекеттік органдардың ашықтығын арттырады және олардың азаматтар алдындағы жауапкершілігін күшейтеді.

Халықаралық нормативтер және олардың ұлттық заңнамаға әсері

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық нормативтері қазіргі заманғы ұлттық құқықтық жүйелердің дамуына айтарлықтай әсер етеді. Қазақстан Республикасы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні, Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе арнамысты қорлайтын қарым-қатынас не жазалауға қарсы конвенцияны және басқа да маңызды халықаралық құжаттарды мойындады.

Бұл халықаралық шарттар Қазақстанның ұлттық заңнамасының бөлігі болып табылады және тікелей қолданылады. Конституцияға сәйкес, егер халықаралық шартта заңнан өзгеше ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады [3]. Бұл қағида халықаралық нормативтердің ұлттық құқық жүйесіндегі басымдығын білдіреді.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт қылмыстық іс жүргізудегі тұлғаның құқықтарының негізгі нормативтерін белгілейді: әділ сот талқылауына құқық, кінәсіздік презумпциясы, қорғану құқығы, аудармашы қызметін пайдалану құқығы, өзіне қарсы айғақ бермеу құқығы. Бұл нормативтер Қазақстанның ҚПК-да толық көрініс тапты.

Еуропалық Адам құқықтары сотының практикасы да Қазақстан үшін маңызды. Қазақстан ЕАҚС-тың юрисдикциясын мойындамаса да, осы соттың практикасы тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық нормативтерін түсіндіруде маңызды рөл орындайды. Қазақстандық соттар мен құқық қорғау органдары ЕАҚС практикасына сілтеме жасайды және оны өз іс-әрекетінде ескереді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының құжаттары да маңызды: Тұтқындалған тұлғаларға қатысты мінез-құлық туралы минималды нормативтер ережелері, Полиция қызметкерлерінің іс-әрекет кодексі, Прокурорлардың рөлі туралы бағдарлау қағидалары. Бұл құжаттар құқық қорғау органдарының іс-әрекетіне нұсқаулық болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің өзекті проблемалары

Қазақстанда қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесі үнемі дамып келесе де, бірқатар проблемалар әлі де өзекті болып қала береді. Бірінші проблема – азаптау мен қатыгез қарым-қатынастың жеке жағдайлары. Тұлғаның құқықтары жөніндегі уәкілдің есептері мен ҮЕҰ мәліметтері бойынша, құқық қорғау органдарында азаптау фактілері әлі де тіркеледі.

Екінші проблема – қамауда ұстау жағдайларының халықаралық нормативтерге толық сәйкес келмеуі. Уақытша ұстау изоляторларында, тергеу изоляторларында толып кету, санитарлық жағдайлардың нашарлығы, медициналық жәрдемнің жеткіліксіздігі проблемалары бар.

Үшінші проблема – қорғану құқығының практикада толық қамтамасыз етілмеуі. Кейбір жағдайларда қорғанушылар тергеу іс-әрекеттеріне уақтылы қатыса алмайды, олардың өтініштері тиісінше қаралмайды, іспен танысу құқығы шектеледі.

Төртінші проблема – процестік мерзімдердің бұзылуы. ҚПК белгіленген мерзімдерге қарамастан, сот ісін жүргізу көбінесе созылады, бұл айыпталушылардың құқықтарын бұзады және әділ сот талқылауына құқықты шектейді.

Бесінші проблема – сот жүйесінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету. Соттарға атқарушы билік тарапынан қысым көрсету, сот шешімдеріне сыртқы ықпал ету қаупі әлі де бар.

Алтыншы проблема – жәбірленушілердің құқықтарын қамтамасыз ету жүйесінің жеткіліксіздігі. Жәбірленушілерге психологиялық және заңды жәрдем көрсету, оларды қылмыстардан зардап шеккені үшін өтемақы беру тетіктері толық дамымаған.

Жетінші проблема – құқықтық сауаттылықтың төмендігі. Көптеген азаматтар өз құқықтарын білмейді және оларды қамтамасыз ете алмайды. Құқықтық ағарту жұмысын күшейту қажет.

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру жолдары

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру үшін кешенді іс-шаралар қажет. Біріншіден, заңнаманы одан әрі жетілдіру керек. ҚПК-ға өзгерістер енгізу, процестік кепілдіктерді нығайту, халықаралық нормативтерді толық енгізу қажет.

Екіншіден, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің біліктілігін арттыру маңызды. Тергеушілер, прокурорлар, судьялар тұлғаның құқықтары саласында жүйелі оқытудан өтуі міндетті. Олардың кәсіби этикасын нығайту, құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті күшейту қажет.

Үшіншіден, сот жүйесінің тәуелсіздігін нығайту керек. Судьяларды сайлау және тағайындау рәсімдерін жетілдіру, олардың әлеуметтік кепілдіктерін арттыру, сыртқы қысымнан қорғау тетіктерін күшейту қажет.

Төртіншіден, қоғамдық бақылауды кеңейту маңызды. Азаматтық қоғам институттарының құқық қорғау жүйесін бақылау мүмкіндіктерін арттыру, ҮЕҰ-ның іс-әрекетіне қолайлы жағдай жасау, БАҚ бостандығын қамтамасыз ету қажет.

Бесіншіден, қамауда ұстау жағдайларын жақсарту керек. Бас бостандығынан айыру орындарының материалдық-техникалық базасын жаңарту, медициналық қызмет көрсетуді жақсарту, халықаралық нормативтерді енгізу қажет.

Алтыншыдан, тегін заңды жәрдем жүйесін дамыту маңызды. Тегін заңды жәрдемге қаржыландыруды арттыру, адвокаттардың санын көбейту, жәрдемнің сапасын жақсарту қажет.

Жетіншіден, құқықтық ағарту жұмысын күшейту керек. Азаматтарды олардың құқықтары туралы хабардар ету, құқықтық мәдениетті арттыру, құқық қорғау органдарына сенімді нығайту қажет.

Сегізіншіден, халықаралық ынтымақтастықты дамыту маңызды. Шет мемлекеттердің тәжірибесін зерделеу, халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау, озық практиканы қолдану қажет.

Тоғызыншыдан, цифрлық технологияларды енгізу арқылы қылмыстық іс жүргізу процесін жаңғырту қажет. Электрондық құжат айналымы, онлайн сот отырыстары, цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеу тетіктері процестің тиімділігін арттырады және тұлғалардың құқықтарына қол жетімділікті жақсартады.

Оныншыдан, жәбірленушілердің құқықтарын қамтамасыз ету жүйесін нығайту керек. Жәбірленушілерге кешенді қолдау көрсету орталықтарын құру, психологиялық және заңды жәрдем көрсету, өтемақы беру тетіктерін жетілдіру қажет.

Салыстырмалы құқықтық талдау

Шет мемлекеттердің тәжірибесі қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің әртүрлі модельдерін көрсетеді. Англо-американдық жүйеде жарыспалылық қағидасы басым болады, онда тараптардың теңдігі мен қорғану құқығы ерекше маңызға ие. Континенталдық жүйеде тергеу судьясының институты, прокурорлық қадағалаудың күшті рөлі сақталған.

Германияның тәжірибесі қызықты, онда прокуратура тәуелсіз орган ретінде әрекет етеді және заңдылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Францияда тергеу судьясының институты сақталған, ол тергеуді жүргізеді және азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етеді.

Скандинавия елдерінде омбудсмен институты кеңінен дамыған және тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуде маңызды рөл орындайды. АҚШ-та присяжных заседателей институты, Miranda құқықтары, кең көлемді қорғану құқығы сияқты ерекшеліктер бар.

Қазақстан үшін бұл тәжірибелерді зерделеу және ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, озық практиканы бейімдеу маңызды. Гибридтік модель, континенталдық және англо-американдық жүйелердің ең жақсы элементтерін біріктіретін, тиімді болуы мүмкін.

Статистикалық мәліметтер және эмпирикалық зерттеулер

Соңғы жылдардағы статистикалық мәліметтер қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жағдайының жақсарғанын көрсетеді. Прокуратура органдары жыл сайын мыңдаған заң бұзушылықтарды анықтайды және жояды. Омбудсмен институты азаматтардың шағымдарын қарау көлемін арттыруда.

Алайда эмпирикалық зерттеулер әлі де проблемалардың бар екенін көрсетеді. Социологиялық сауалнамалар азаматтардың құқық қорғау органдарына сенім деңгейінің жеткіліксіз екенін көрсетеді. Құқық қорғау органдарында азаптау фактілері әлі де тіркеледі, дегенмен олардың саны азаюда.

Сот статистикасы айыптау үкімдерінің жоғары пайызын көрсетеді, бұл кінәсіздік презумпциясының толық қолданылуы туралы сұрақтар туғызады. Апелляциялық және

кассациялық тәртіппен өзгертілетін немесе жойылатын үкімдердің пайызы сот шешімдерінің сапасын жақсарту қажеттілігін көрсетеді.

Болашақ даму перспективалары

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесінің болашақ дамуы бірнеше бағытты қамтуы тиіс. Біріншіден, заңнаманы одан әрі либералдандыру және гуманизациялау. Бұл қамауға алудың баламалы шараларын кеңейту, процестік мәжбүрлеу шараларын қолдану негіздерін нақтылау, тұлғалардың процестік құқықтарын кеңейтуді білдіреді.

Екіншіден, медиация және қалпына келтіруші әділет элементтерін енгізу. Бұл тәсілдер жәбірленушілер мен айыпталушылардың мүдделерін теңестіруге, қақтығыстарды бейбіт жолмен шешуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, жасанды интеллект пен үлкен деректерді пайдалану арқылы құқық қорғау жүйесін цифрландыру. Бұл процестердің тиімділігін арттырады, адам факторын азайтады, шешімдердің объективтілігін қамтамасыз етеді.

Төртіншіден, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби деңгейін үнемі арттыру. Бұл тұрақты оқыту, халықаралық тәжірибемен алмасу, заманауи әдістемелерді қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Бесіншіден, азаматтық қоғаммен әріптестікті нығайту. Мемлекеттік органдар мен ҰЕҰ-ның конструктивті өзара іс-қимылы құқық қорғау жүйесінің ашықтығын және жауапкершілігін арттырады.

Қорытынды

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарының сақталуын бақылдау ұлттық құқық қорғау институттарының бірлескен, үйлестірілген іс-әрекетін талап етеді. Прокуратура, сот жүйесі, тұлғаның құқықтары жөніндегі уәкіл институты, адвокатура, азаматтық қоғам институттары – осы органдардың әрқайсысы өз өкілеттіктері шеңберінде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуге маңызды үлес қосады. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету жүйесін дамытуда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Конституциялық іргетастар қаланды, заманауи заңнама қабылданды, құқық қорғау институттары құрылды және дамытылды. Халықаралық нормативтер ұлттық құқық жүйесіне енгізілді. Алайда қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету саласында әлі де көптеген міндеттер бар. Заңнаманы жетілдіру, құқық қорғау органдарының нәтижелілігін арттыру, сот жүйесінің тәуелсіздігін нығайту, қоғамдық бақылауды кеңейту, халықаралық нормативтерді толық енгізу қажет.

Қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету – үздіксіз, динамикалық процесс. Қоғамның дамуымен, халықаралық нормативтердің жетілуімен бірге құқық қорғау жүйесі де дамуы міндетті. Ұлттық құқық қорғау институттарының нәтижелі жұмысы әрбір азаматтың құқықтары мен еркіндіктерінің сақталуын, әділ сот төрелігін, құқықтық мемлекеттің нығаюын қамтамасыз етеді.

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету – мемлекеттің ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті. Мемлекеттік органдар, азаматтық қоғам институттары, әрбір азамат осы маңызды мақсатқа жетуге үлес қосуы міндетті. Тек осылайша ғана біз демократиялық, құқықтық, әлеуметтік мемлекет құра аламыз, онда тұлғаның құқықтары мен еркіндіктері шынайы түрде қамтамасыз етіледі. Қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы реформалар жалғасуы міндетті. Бұл реформалар халықаралық озық тәжірибеге, ұлттық ерекшеліктерге және қоғамның нақты қажеттіліктеріне негізделуі керек. Реформалардың мақсаты – қылмыстармен нәтижелі күресуді қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын сенімді түрде қамтамасыз ету арасындағы оңтайлы теңгерімді табу.

Ұлттық құқық қорғау институттарының рөлін күшейту қазіргі кезеңнің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Прокуратура өз қадағалау функциясын жетілдіруі, соттар тәуелсіздікті нығайтуы, омбудсмен институты өз мүмкіндіктерін кеңейтуі, адвокатура кәсібилігін арттыруы міндетті. Осы институттардың нәтижелі өзара іс-қимылы құқық қорғау жүйесінің жалпы тиімділігін қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келе, қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарының сақталуын бақылдау – күрделі, көп деңгейлі міндет. Оның шешімі заңнамалық, институционалдық, кадрлық, материалдық-техникалық және идеологиялық іс-шараларды қажет етеді. Тек кешенді тәсіл ғана тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің нәтижелі жүйесін құруға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасы осы бағытта табанды қадамдар жасауда және халықаралық қоғамдастықтың құрметті мүшесі ретінде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің жоғары нормативтеріне ұмтылуда. Бұл жол оңай емес, бірақ ол қазіргі заманғы, демократиялық, құқықтық мемлекет құру үшін өте қажет. Болашақта Қазақстан халықаралық құқықтық кеңістікке одан әрі интеграциялануы, озық тәжірибені енгізуі және өз ұлттық моделін дамытуы күтілуде. Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етудің қазақстандық моделі ұлттық дәстүрлер мен заманауи халықаралық нормативтерді үйлестіретін, тиімді және әділ құқық қорғау жүйесін құруға бағытталуы тиіс.

Осылайша, қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету – бұл мемлекеттің, қоғамның және әрбір азаматтың үнемі назарында болуы тиіс маңызды міндет. Ұлттық құқық қорғау институттарының тиімді жұмысы, олардың үйлестірілген өзара іс-қимылы және үнемі жетілуі Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде дамуының негізі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мауленов Г.С. Қылмыстық процесс құқығының теориялық негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2019. – 520 б.
2. Ахпанов А.Н. Қылмыстық іс жүргізудің конституциялық принциптері және олардың қолданылу практикасы. – Астана: Фолиант баспасы, 2020. – 384 б.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
4. Когамов М.Ч., Ахметова Г.Р. Қылмыстық процесте адам құқықтарын қорғау механизмдері: теория және практика. – Алматы: Жеті жарғы баспасы, 2018. – 456 б.
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі (2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2014.
6. Толеубекова Б.Х. Қылмыстық іс жүргізудің заңдылық принципі және оның қамтамасыз етілуі: монография. – Алматы: Данекер баспасы, 2017. – 298 б.
7. Сулейменов М.К. Прокурорлық қадағалау: теория және практика. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Заң әдебиеті баспасы, 2021. – 512 б.
8. Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңы (1995 жылғы 21 желтоқсандағы № 2709, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1995.
9. Нұрғалиев Б.М. Қылмыстық процесте прокурордың өкілеттіктері: теориялық және практикалық аспектілер. – Алматы: Бастау баспасы, 2019. – 340 б.
10. Рахметова С.М. Қылмыстық процесте сот билігінің рөлі және оның тиімділігін арттыру жолдары. – Астана: Аділет баспасы, 2020. – 428 б.
11. Бекмағамбетов А.Б. Сот шешімдерін қайта қарау институты және адам құқықтары: салыстырмалы құқықтық талдау. – Алматы: Заң әдебиеті баспасы, 2018. – 365 б.
12. Қазақстан Республикасының «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Заңы (2002 жылғы 19 қыркүйектегі № 349-ІІ, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 2002.
13. Сарсенова А.Б. Омбудсмен институты: халықаралық тәжірибе және Қазақстандағы даму перспективалары. – Астана: Елорда баспасы, 2021. – 276 б.
14. Абдрахманова Р.К. Қылмыстық процесте қорғанушының процестік мәртебесі және оның құқықтары. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2019. – 312 б.
15. Қазақстан Республикасының «Занды көмек туралы» Заңы (1997 жылғы 5 шілдедегі № 151-І, өзгерістермен және толықтырулармен). – Астана, 1997.